

ГЛАВНИ ЧИНИОЦИ У СТВАРАЊУ СРПСКЕ БУРЖОАСКЕ ДРЖАВЕ

У проучавању историјских околности које су утицале на стварање српске државе на почетку XIX века, могу се уочити, углавном, три основна чиниоца:

1) *Успех Срба у борби против Турске — кад је створен и друштвени супстрат Србије као политичке заједнице*, 2) *промене у односима својине и расподеле и друштвеној структури становништва пре и после укидања феудализма и*, 3) *унутрашњи класни сукоби* из којих је произишла српска национална држава одређеног буржоаског типа.

I

Успеси Срба у првом устанку (1804—1813) — стварање самосталне државе на ослобођеној територији и, затим, Букурешки уговор (1812), закључен између Русије и Турске, чијом је VIII-ом тачком Србији загарантована унутрашња аутономија, — обезбедили су им одлучујуће политичке позиције у даљој борби за независност. Мада су Турци 1813. поново окупирали Србију, на основу *тада* стечених позиција и другог устанка — *уведена је 1815. и мешовита турско-српска управа* споразумом између београдског везира и кнеза Милоша Обреновића. Под том управом (између 1815—1830), припремљени су, уз бржи развој трговине, и неопходни политички услови за успостављање и самосталне националне власти по доношењу Хатишерифа о аутономији 1830. и припајања Србији шест нахија, 1833, које су ослобођене у првом устанку, а нису ушле у њене оквире 1815. године.

II

Промене у односима својине и друштвеној структури становништва настајале су уклањањем феудалне економске основе на којој је избила буржоаско-демократска револуција, као и са стварањем капиталистичке приватне својине захватањем, од стране народа и старешина, и у наслеђену колективну — општинску и кнежинску — заједничку земљу.

Јер, имовинске разлике међу Србима у Београдском пашалику биле су незнатне пред устанке због архаичне привреде условљене вишевековном турском војно-феудалном владавином екстензивног полу-номадског

сточарства и незнатне земљорадње. Сточарство се тада развијало на великом фонду заједничких испаша и шума, насталих у току векова расељавањем пашалука у честим ратовима. У таквим, у основи полу-племенским друштвено-економским условима, истицали су се из сеоске средине — нешто бољим материјалним стањем и угладом у народу као „виђени људи” — једино народне старешине (старешине породичних задруга, посебно из неких породица). Из њихових редова, пред устанак, бирани су кнезови, српски самоуправни органи, истовремено и носиоци, у селима и кнежинама, и јавних функција под Турском, а да при томе нису изгубили статус феудално потчињених сељака и положај „турске раје”.

После Свиштовског мира, који је закључен између Аустрије и Турске 1791. године, Турска додељује Београдском пашалуку шире самоуправне повластице да би обезбедила ред на границама, већ према обавези коју је преузела уговором. Међу најзначајније је долазила већа слобода трговине. Тиме је отворена перспектива бржег економског развоја пашалука, нарочито извозом стоке у Аустрију. У току десетогодишње слободе трговања сељаци-сточари се комерцијализују, више него до тада, и стичу се извесна већа богатства у рукама појединаца. У томе стицању предањаче кнежински кнезови и сеоски кметови, у сваком случају, многочлане породичне задруге.

Осим тога, самоуправне повластице се проширују и на локалне јединице. Преноси се скупљање пореза на српске кнезове (уз турске органе), што доприноси да се самоуправа, много јаче него до тада, поклапа и идентификује са кнезовима и кметовима. Иза њих се заклањају сељаци пред Турцима и учвршћују своје сопствене форме живота, начин привређивања и регулисање међуљудских односа. Самоуправни органи постају потпуни експоненти сеоске средине, пошто Срби нису имали привреду у градовима и своје еснафе. Народ учествује на локалним скупштинама, али на њима одлучујућу реч имају старешине задруга, односно, кнезови и кметови. Уз њих су долазили сеоски попови, исто тако са великим утицајем у народу, као и официри и војници из бившег аустријског „фрајкора” (српских одреда у аустријској војсци у рату против Турске 1788—1791). Према томе, пред устанак од 1804, српско друштво, *мада се није развило до класног антагонизма унутар своје средине, углавном, због поробљености и сталне угрожености од Турака*, ипак је представљало мешавину разнородних слојева сеоског становништва. Када се томе дода да је у пашалуку био заступљен „територијални” принцип и да је постојала и приватна својина уз феудалну — иако се одржавају неки родовско-племенски односи у друштвено-економској сфери због полу-номадског сточарства и дезинтеграције турске државе — постаје јасније зашто је први устанак имао успеха против Турске, као буржоаско-демократска револуција пре формирања оне класе, у пуном смислу буржоаске, која се нормално јавља као њен носилац.

Нередица у Турској крајем 18. века, и, нарочито, доласком јаничара у пашалук 1801, угрожавају се, у првом реду, позиције самоуправних органа и трговаца стоком, као будуће водеће друштвене класе. Тада, наиме, први пут турска власт залази у кнежине и села, настојећи истовремено да обезглави народ „сечом” кнезова и најугледнијих кметова. Отуда се они

јављају, највећим делом, и као покретачи и као вође устанака против Турске. Економски успон пашалука, за време десетогодишњих самоуправних повластица, обезбедио им је потребну материјалну основу за вођење устанка и неопходне везе у Аустрији за куповину оружја. Са устанком од 1804. својински односи се битно мењају. Имовинске, те и социјалне разлике се продубљују, што се *одражава и на систем власти, односно, и локалну управу у Србији.*

Са ослобођењем Београдског пашалука (1804—1813) нестају турски феудални односи. Мада се десетак и даље убира, сада се троши, углавном, на куповину оружја. Војне старешине се богате захватањем у турску приватну имовину и у заједничку земљу. Повремено се обавља и жива трговина стоком у којој они држе главне канале према Аустрији. Увећане поседе народ им обрађује кулуком у интервалима ратног примирја. *Војне заслуге* постају одлучујуће за стицање функција у војсци (у првом реду војводских) и у богаћењу, а стеченим богатством стварала се подлога за класну поларизацију и у српском друштву. Затим, исто тако, водећа места у првој организацији устаничке, националне власти, заузимају војне старешине и нови богаташи. Истовремено, у руководству устаничком започињу сукоби око *стечених позиција*, усмерени, прво, на ограничење власти врховног војска Карађорђа, који настоји да се наметне, поред војног, и као главни *политички фактор* и у земљи и према иностранству, и, друго, — на обезбеђење војводских и локалистичких позиција са подлогом у предустаничкој кнежинској самоуправи.

Победу Карађорђу и *централистичким концепцијама* о државном уређењу устаничке Србије обезбедиле су и неке објективне историјске околности: прво, рат против Турске, који је неминовно наметао обједињавање устаничке војске за веће подухвате, као што је ослобођење градова. То је повукло *раћање националног покрета*, и због тога, и *неопходност политичког повезивања* устаничке територије. Затим, буне и незадовољство народа због економског притиска (повећаних пореза и кулучења на увећаним поседима старешина), као и експанзија нове власти која је уништавала наслеђено самоуправно уређење кнежина и селâ, — наметали су, и са своје стране, окончање борбе у руководству. С тим је нестајала самоуправа локалних заједница и уведена је нова административна подела земље на мање области. Кнежине су подељене на срезове и села, али сада са *постављеним, а не више изборним органима.*

После другог устанка (1815) враћају се турски феудални односи. Али, за време мешовите, турско-српске управе, у *оквирина много ширих самоуправних повластица* од предустаничких, уведених на основу споразума између београдског везира и кнеза Милоша Обреновића, вође другог устанка, — преноси се скупљање пореза и других турских прихода на српске кнезове и кметове. Тиме се, за владајуће на српској страни, отварају могућности богаћења њиховим убирањем преко одређених тарифа, и сакривањем, пред Турцима, стварног броја „пореских глава”. Вишак, не мали, који је отуда долазио — пошто се становништво непрекидно повећавало и насељавањем — присвајали су кнезови и кметови и њихови помагачи, сеоски пандури. Сада су *политичке функције* повлачиле еко-

номске предности, прошириване временом и закупима харача, спахијског десетка и других турских прихода, што је послужило за интензивније одгајивање стоке и бржи развој трговине, претежно у њихову корист.

До промена у односима својине и социјалној структури становништва, после другог устанка, долази још наглијим сужавањем великог фонда шума и паињака под режимом заједничког коришћења. Поред досељеника, не само из крајева који су остали под Турском, и староседеоци — у првом реду *кнезови* и *кметови* — безобзирно захватају у општинску и кнежинску земљу, уз употребу и административне власти. Тако стичу и велика имања уз новчана средства до којих су долазили по наведеним основама. Дешавало се то — „као у једној новој насеобини... сопственост више постаје фактичким путем него правним начином. Више се захвата него што се купује, и при захватању, узима кошта стигне, не пазећи много да не присвоји себи нешто што је већ неко други обележио као своје. Од општинских земаља прелази тада доста у приватну сопственост; општинска и манастирска имања још нису тачно ограничена, а то је добро дошло захватачима без скрупула” (1).

Поседи стечени захватањем у заједничку земљу старешинама се и даље обрађују кулуком. Међутим, сада захватање земље продубљује економске и социјалне разлике на много ширем плану, и ван круга водећих личности, међу самим сељацима, делећи их на више социјалних групација. Али то се сада одвијало све мање на могућностима већег коришћења заједничке земље од стране многочланих породичних задруга, као пре устанка, а све више на проширеним приватним поседима и економским предностима везаним за њих. Овај процес је унео битне промене и у карактер националне власти већ пре доношења хатишерифа, — уз ослонац на организацију власти уведено у првом устанку.

Наиме, са ишчезавањем колективне земљишне својине нестајали су и архаични друштвени односи и полу-племенска фаза у развоју Србије и њених локалитета. Са насељавањем новог становништва и разбијањем малих хомогених сеоских заједница — и у борби за посед — пронадала је традиционална самоуправа, општинска и кнежинска, одржаване и на заједничкој земљи, као знатној материјалној основи, у обичајном праву примењиваном при њеном коришћењу. Губљењем економског значаја, и кнежине (доцније срезови) и општине, могле су да постану само административне јединице у централизованог управу, коју су и сада наметали: револуционаран прелаз из феудалне у капиталистичку епоху — иако по степенији него у првом устанку — наслеђена феудална расцепаност и политичка предустаничка подвојеност територије пашалука и, нарочито, оскудни економски услови у националним размерима (натурална привреда у неразвијеност унутрашњег тржишта). Отуд, локални самоуправни органи губећи функције регулатора начина привређивања и чувара вековима из рађиваног режима заједничког коришћења паињака, шума и вода — и под притиском потреба развоја србијанског друштва у измењеним околностима — морали су се свести, и после другог устанка, на ниже позиције

(1) Сл. Јовановић: *Уставобранитељи и њихова влада*, стр. 14, Целокупна дела. књ. 5, Београд, 1933.

у општој организацији власти. Јер, односи су се толико умножили, разгранали и компликовали да су превазилазили њихове предустаничке компетенције и могућности успешне интервенције у својству самоуправних органа уз помоћ обичајног права. У даљем развоју, само је *централизована државна власт*, уз ригорозну принуду, могла да усмери развој друштва, са новим односима својине и класном структуром српског становништва, ка оним токовима који су одређени револуцијом од 1804. године.

Међутим, централизацију власти после другог устанка, одређују и нешто другачије политичке околности у односу на оне из првог устанка. Кнез Милош, и други кнезови и кметови, принуђени су да се боре за учвршћивање својих позиција *уз присуство турских органа*. Подржавани у томе од народа, све више потискују Турке са њихових дотадањих функција и намећу се и њима и народу као главна власт у пашалуку. У овом другом случају, у међусобној повезаности економских и политичких интереса, добар део старешина постаје ослонац кнезу Милошу у његовим тежњама за преузимање целокупне власти. Захваљујући тој повезаности и повлачењу Турака — услед опште несигурности за њих при мешовитој српско-турској управи и уз чињеницу да је Србији Букурешким уговором загарантована аутономија — сви се органи (општински кметови, кнежински и нахијски кнезови) више не *бирају од народа, већ постављају декретима*. Истовремено се и *подређују* врховном кнезу и *контролишу* по наметнутом хијерархијском реду — као у првом устанку.

III

Промене у односима својине и у управљању пашалуком — и разрешење читавог сплета наслеђених друштвено-економских ситуација — *нису извршени без потреса*. Отпори политички пробуђеног народа централизму, двоструким порезима (за турске и српске органе после другог устанка), безобзирном отимању заједничке земље, монополисању спољне трговине од стране кнеза Милоша и његових ортака, кулучењу и терору локалних органа са којима су убирали порез од народа, тј. *историјски утврђеним средствима стварања капиталa у почетној фази развоја капитализма*, — јављали су се у свим срединама. И они који су се богатали и уз помоћ власти и који су имали истакнуте положаје у друштву, склапали су завере и подизали су буне. Јер, поред борбе за већу власт, која у заосталим друштвено-економским условима служи као главна полуга у богаћењу, стечена имовина није била и правно загарантована — сваки час је могла да промени власника. Уз миграције и досељавања, који су ударали на границе општина и приватнихседа, и кнез Милош је одузимао земљу појединцима, из личних мотива и интереса, сумњичећи оне који су му сметали, и чија је имања хтео да присвоји — да су „радили против правитељства“. На сличан начин поступали су и други из његове непосредне околине. Врхунац отпора начину управљања кнезова и експлоатацији сељака представљала је Бакова buna од 1825. године. Зато је, после доношења Хатишерифа 1830. и 1833. г. којима су одређени политички статус и границе аутономне Србије — као и монархијски облик владавине, доде-

љивањем посебног берата кнезу Милошу Обреновићу, а земља ослобођена *турског феудализма* — остало да се и кнез Милошево произвољно и аутократско управљање и даље задржавање извесних облика феудалне експлоатације народа (кулучење) отклоне као сметње бржем развоју буржоаско-капиталистичких друштвено-економских односа. Међутим, показало се да су се оне могле отклонити само наставањем заједничке борбе народа и старешина. Кнез Милетина бунa (1835. — „старешинска“) много је томе допринела. Од те буне, наиме, јавља се покрет за адекватнијим државним уређењем Аутономне Кнежевине које би било саображено променама извршеним у економској бази уклањањем турских феудалних односа. Један од резултата те борбе, као и спољнополитичких фактора — уплитање Русије и Аустрије у унутрашње односе у Србији — представља и доношење Устава за Србију, 1838, од стране Турске, пошто Устав од 1835 год. није био примењен. Турским уставом конституисано је унутрашње уређење Аутономне Кнежевине. Основан је Савет, као законодавно и представничко тело — противтежа дотле доминантном утицају кнеза на јавне послове. Образована су три министарства (унутрашњих дела, финансија и правосуђа) и уведено је вишестепено судство (примирители судови у општинама, Окружни као првостепени, и Апелациони суд). Затим, правно је одређен положај чиновника, насупрот произвољности која је у тој области владала пре доношења Устава. *Локална управа*, почев од *општина*, исто тако, конституисана је и Уставом (подела земље на округе, срезове и општине) и посебним законима. Доцнијим сумаирањем уведених промена констатовано је да се „историски значај уставобранитељног режима и састоји у томе, што с тим режимом настаје код нас стварање установа, на стају први почечи детаљне државне организације“. („Јер — „под Милошем никаква се установа није могла развити“) (2).

Ружица Гузина

РЕЗЮМЕ

Главные факторы в создании сербского буржуазного государства

В статье под таким названием рассматриваются в самых общих чертах причины и мотивы Сербского восстания (1804) против турок в Белградском пашалыке, в результате которого возникло национальное движение среди сербов и было создано сербское государство, определенного буржуазного типа (с большим преобладанием крестьян, бывших крепостных до восстания).

К числу причин восстания относятся в качестве главных: захват Белградского пашалыка в 1801 г. яничарами (вступившими в конфликт с турецкой центральной властью), навязывание ими своей власти в селах и кнежинах (отмена традиционного сельского и кнезовского самоуправления), отобрание оружия от народа с одновременным террором и насилем и казней кнезов и видных людей среди сербов с целью лишения народа его представителей и защитников перед турецкими органами.

(2) Сл. Јовановић: *Уставобранитељи* . . . стр. 9 (Увод), Целокупна дела, књ. 5, Београд, 1933. године.

С успешним ходом восстания против Турции одновременно наступает и расслоение сербского общества на богатых и бедняков, на военных руководителей и на народ, на новых основах подчиняемый теперь национальной власти. Все это приводит к усилению борьбы в сербских народных массах, недовольных новой эксплуатацией и автократскими порядками управления. Поднимая бунты, народ восстает против сохранения некоторых феодальных отношений (трудовая повинность), что вызывает еще большее заострение отношений. В результате Турция была вынуждена Хатишерифом признать автономные права Сербии, а затем принять и Конституцию для Сербии, по которой государственное устройство становится более отвечающим произошедшим изменениям в экономической базе и социальной структуре населения (уничтожению турецкого феодализма и дальнейшему расслоению народа).

SUMMARY

The main factors in creation of the Serbian bourgeois state

In the article under this heading, the reasons and motives are discussed for the outbreak of the Serbian rebellion (1804) against Turkey in the Belgrade Pashadom, whose results were: the genesis of the Serbian national movement and the establishment of the Serbian state of bourgeois type (with large predomination of peasants-serfs before the outbreak of the rebellion).

Among the most significant causes of the rebellion were: the occupation of the Belgrade Pashadom by janissaries (outlaws from the Turkish central power) in 1801, imposing of their control over villages and districts (the abolition of traditional rural and duke self-government), the intensified exploitation of peasants (compulsory work on estates), the confiscation of arms from the population accompanied by terror and violence, and the slaughter of dukes and prominent persons with purpose of depriving the population of their representatives and defenders before the Turkish authorities.

Simultaneously with the success of the rebellion against Turkey, a stratification of the Serbian society occurred into the rich and poor, military heads and the population, which became subordinated on a new basis to the national authorities. Due to that, the conflicts broke out in the Serbian society against new exploitation and autocratic manner of government. The population uprising against preservation of certain feudal relations, such as unpaid forced labour, so that relations became more strained. Turkey has been compelled to pass the Sultan's edict proclaiming the Serbian autonomy, and thereafter, the Serbian Constitution establishing new state system by undertaking more adequate changes in economic basis and social structure of the population (the abolition of the Turkish feudalism and enabling the further stratification of the population).

RÉSUMÉ

Les facteurs principaux dans la formation de l'état bourgeois serbe

Dans cet exposé sont examinés, dans les traits les plus concis, les causes et les mobiles du déclenchement de l'Insurrection serbe (1804) contre les Turcs dans le Pachalik de Belgrade, dont les résultats étaient les suivants: l'apparition du mouvement national chez les Serbes et la formation de l'Etat serbe de type bourgeois déterminé (avec la prédominance

des paysans — qui étaient des serfs jusqu'au déclenchement de l'insurrection).

Parmi les causes de l'insurrection les principales étaient les suivantes: l'occupation du Pachalik de Belgrade par les janissaires en 1801 (rebelles qui ne reconnaissaient pas l'autorité du pouvoir central turc), la pression exercés sur les villages et les districts pour imposer leur pouvoir (l'abolition de l'autonomie traditionnelle des villages et des districts), l'exploitation plus intense des paysans (soumission au régime féodal turc), mainmise sur les armes du peuple, suivie de la terreur, de la tyrannie et du massacre des chefs de village et des notables parmi les Serbes afin de priver le peuple de ses représentants et défenseurs auprès des organes de l'autorité turque.

Après le succès de l'insurrection contre les Turcs en même temps s'est ensuivie la stratification de la société serbe en riches et pauvres, les chefs militaires et le peuple, qui était alors subordonné sur de nouvelles bases et aux autorités nationales. C'est pourquoi les conflits se sont déclenchés dans la société serbe contre la nouvelle exploitation et les procédés autocratiques de gouverner le peuple. Dans les émeutes le peuple se révolte contre le maintien de certains rapports féodaux (la corvée) et les rapports s'enveniment de plus en plus. La Turquie a été obligée d'adopter le Hattichérif sur l'autonomie de la Serbie et ensuite d'adopter une constitution pour la Serbie, par laquelle est instituée l'organisation de l'Etat plus adéquate aux changements effectués dans la base économique et la structure sociale de la population (l'abolition du féodalisme turc et la stratification ultérieure du peuple).